

Eva Izquierdo Molinas

*La tradició textual del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: una proposta de filiació**

ABSTRACT The *Llibre de les dones* was one of the most successful works of Francesc Eiximenis. Although this book had not the same diffusion that other works such as the *Llibre dels àngels* or the *Vida de Jesucrist*, it made a big fortune, as proves the fact that not only six manuscripts and one incunabulum have been preserved, but also some fragmentary copies, a Spanish translation transmitted through eight testimonies and an adapted version called *Carro de las donas*. In spite of the book's success, since not long ago it didn't exist any study of the Catalan textual tradition. In this paper are shown the results of the ecdotic analysis on the first hundred chapters of the book and it is proposed a possible *stemma codicum*.

KEYWORDS Francesc Eiximenis; Textual Criticism; *Stemma Codicum*; Women; Medieval Catalan Literature.

• 1. Introducció

Francesc Eiximenis fou un dels escriptors medievals més prolífics i més llegits, no només a les nostres terres, sinó també en alguns països europeus. Escrigué una vintena d'obres, tant en català com en llatí, entre les quals destaca el *Crestià*, un projecte de summa teològica en llengua vernacular que s'havia de dividir en tretze volums i que havia de recollir tots els coneixements fonamentals del cristianisme. Al final el franciscà només en va arribar a escriure quatre: el *Primer*, el *Segon*, el *Terç* i el *Dotzè*.

A inicis dels anys noranta del segle XIV Eiximenis va renunciar a acabar la seva gran enciclopèdia, probablement a causa de l'envergadura desmesurada del projecte, i potser també per altres motius, com ara la seva edat, ja força avançada, el cansament, el canvi d'orientació cap a un tipus de literatura més mística i contemplativa o bé el fet que devia estar ocupat en altres tasques i càrrecs importants a la València de la seva època.

Tampoc s'ha d'oblidar la gran polèmica que havia generat la inclusió en el *Dotzè* de tot un

conjunt d'idees en què Eiximenis reformulava la doctrina política del pactisme. A més a més, escampava al llarg de l'obra diverses profecies desfavorables a la Corona d'Aragó en què pronosticava la caiguda de totes les monarquies, excepte la francesa, la instauració d'un govern popular, el trasllat de la Seu Papal a Jerusalem i la conversió dels infidels. Aquests vaticinis haurien influït en l'explosió antisemita de l'estiu de 1391. La gravíssima situació que havien provocat els pogroms motivà una carta de queixa del rei Joan I, amb la qual cosa Eiximenis es veié obligat a inserir uns capítols palinòdics (caps. 467–473) en què es retractava d'aquestes profecies (Renedo 2011: 212–214; 2015: 218–224).

Per una o altra causa —o potser una mica per totes alhora—, el franciscà va decidir abandonar el seu projecte magne. Aleshores aprofità materials que haurien d'haver format part de la resta de volums no escrits del *Crestià* per confegir, sobretot, les obres de major difusió que sortirien de la seva ploma.

Encapçalen el rànquing dues obres que Eiximenis va dedicar a Pere d'Artès, mestre racional dels reis Joan I i Martí l'Humà. En primer lloc, trobem el *Llibre dels àngels*, un tractat d'angologia que ens ha arribat a través de divuit manuscrits catalans, set testimonis castellans, setze de francesos, tres de llatins i un de flamenc. La segona posició l'ocupa la *Vida de Jesucrist*, la qual s'ha

* Aquest article és una versió resumida de l'estudi textual de la meua tesi doctoral (Izquierdo Molinas 2019) i s'emmarca en el projecte de recerca «Cultura escrita cortès en la Corona de Aragó: materialidad, transmisión y recepción» (PID2019-109214GB-I00) de l'Institut de Llengua i de Cultura Catalanes de la Universitat de Girona, finançat pel MCIU.

transmès a través de set manuscrits catalans, tres de castellans, dos de francesos i diverses còpies fragmentàries (Martí 2007: 166-167). Finalment, la tercera posició és per al *Llibre de les dones*, un manual d'edificació moral adreçat especialment al públic femení que Eiximenis va dedicar a Sancha Ximenis d'Arenós, comtessa de Prades, una dona divorciada i refugiada en un convent.

Malgrat que el llibre no gaudí de la mateixa difusió que les altres dues obres esmentades, no és gens menyspreable l'èxit que tingué, perquè ha sobreviscut íntegrament a través de sis manuscrits i d'un incunable del segle xv. A més a més, el llibre començà a difondre's ja en vida de l'autor, com testimonia el manuscrit 4030 de la Biblioteca Nacional d'Espanya, en el qual es conserva el fragment més antic trobat fins al moment, del 26 d'agost de 1398. Segons Wittlin (1981: xxxv) i Alturo Perucho (2001: 258-262) circularen almenys una cinquantena de còpies del llibre, una quantitat gens menyspreable a l'època. En trobem la prova en les nombroses mencions de l'obra que es fan en inventaris de béns *postmortem* de diversa procedència.

Els testimonis catalans que presenten el text complet són els que segueixen i es caracteritzen pels següents trets:¹

A: Chantilly, Institute de France, Bibliothèque du Musée Condé, ms. 142. Manuscrit copiat de forma anònima el 1427. És el testimoni íntegre més antic que es coneix. És excel·lent, perquè conté pocs errors. La llengua és d'origen rossellonès tal com evidencien diferents rossellonismes, com ara *dillús*, *jors*, *deastre*, *saubés*, etc. (Wittlin 1981: xxxiv, n. 56).

B: Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 79. Còpia d'origen barceloní feta entre el 1434 i 1435 per Miquel Çe-grau, d'ofici pellisser. És un dels manuscrits més innovadors i un dels que conté més errors singulars. Hi abunden sobretot els errors per addició, com ara la diplografia, però també les omissions o haplografies i el canvi d'ordre de les paraules. Tot plegat no fa res més que destacar el caràcter *amateur* del copista.

F: Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 1984. Testimoni d'una qualitat intermèdia, confegit el 1478 per Pau Oliver, menorquí resident a la ciutat de Barcelona. És un dels exemplars més tardans i es troba a mig camí entre in-

novació i conservadorisme. Com *B*, conté innumerables errors, però cal destacar que és el testimoni que comet menys omissions.

G: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 461. Manuscrit de mitjan del segle xv, confegit per Gundissalvus, un copista professional. Malgrat que no és dels més antics, al costat d'*A* és un exemplar amb un text de gran excel·lència, ja que comet pocs errors. Aquest és el testimoni més conservador i el que compta amb menys innovacions i trivialitzacions. A més a més, és el manuscrit català més luxós, tal com evidencia l'abundant decoració del volum.

H: Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 1797. Còpia confegida entre el primer terç i la primera meitat del segle xv. De copista anònim, és considerat el segon exemplar més antic. És el segon testimoni més conservador, després de *G*, i té poques trivialitzacions, poques innovacions i pocs errors singulars. És l'exemplar que fa menys salts d'igual a igual, però, per contrapartida, és un dels que altera més l'ordre dels mots. El copista d'aquest volum, tot i no ser tan professional com el de *G*, fa una còpia de bona factura. La llengua del manuscrit mostra clarament el seu origen valencià.

J: Sant Cugat del Vallès, Biblioteca del Centre Borja, Institut de Teologia Fonamental, sense signatura. Còpia feta per diferents mans, en diverses etapes, entre finals del segle xv i inicis del xvi. És un exemplar que està a mig camí entre innovació i conservadorisme. Quant a innovacions, és el que conté menys dobles de paraules sinònimes. No obstant això, presenta el text molt alterat i és el testimoni que comet més salts d'igual a igual, alguns molt extensos.

i: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Joan Rosembach, 1495, sign. BON-vi-34. Es tracta de l'única edició impresa de l'obra. Al costat de *B*, és un dels testimonis amb més errors i amb més innovacions, i presenta el text molt alterat. Conté nombrosos dobles sinonímics i és un dels exemplars que comet més omissions i més alteracions en l'ordre de les paraules. Endemés té nombrosos errors mecànics d'impremta: *com>cow*, *aytal>ayial*, *saviesa>sauiaze*, *qual>qunl*, etc.

Però no sempre el llibre fou objecte de còpies que presentaven el text de forma íntegra, sinó que el caràcter doctrinal i catequètic de la darrera part, el «Tractat de religioses», ben aviat va afavorir que es difongués de forma autònoma, tal com evidencien els múltiples fragments que se n'han conservat. Les còpies fragmentàries són les següents:²

1. Enumero els exemplars segons la nomenclatura tradicional de Jaume Massó i Torrents (1991 [1909-10]: 104-106).

2. Les cito breument, tot i que no seran emprades en aquest treball perquè contenen capítols que no han estat analitzats. Atès que algunes no disposen d'una sigla precisa, he

C: París, Bibliothèque Nationale de France, ms. Espagnol 57. Conté sencer el darrer tractat (caps. 101-396), de manera que és la còpia fragmentària més extensa. El manuscrit va ser copiat el 1438 per un escriptor, Bartomeu Sorell, a prec de Ponç des Lledó, ciutadà de Mallorca.

Cb: Collbató, Col·lecció privada de Joan Rogent. Fragment de dos folis de paper, trobat el 1960 per Joan Rogent. Transcriu els caps. 261-272. Datat entre 1401 i 1450 i actualment no consultable.

Àngels A.2: Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 4030. Del 26 d'agost de 1398. Reprodueix els caps. 226-241 després d'un trasllat del *Llibre dels àngels*.

A.1: Tarragona, Biblioteca Pública, ms. 46. Es tracta d'un volum miscellani del segon terç del segle xv. Hi ha una ampliació de Jaquet de Marvilla de textos dels caps. 384-390, 392, 394 i 395.

f¹: Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Pergamins. Fragments, carpeta 19, núm. 420. Bifoli de la primera meitat del segle xv. Devia formar part d'un fascicle perdut d'una còpia completa o potser fragmentària. Transcriu el text del capítol 215 fins a la meitat del capítol 217, i dels darrers paràgrafs del capítol 239 fins a l'inici del capítol 242.

f²: Barcelona, Arxiu Diocesà, fragment 99. Fragment de pergami de 162 × 137 mm, de la segona meitat del segle xv. Devia ser part del bifoli central o exterior d'un manuscrit de «paper cisternat en pergami». Es tracta d'un passatge, molt mutilat, del final del capítol 164 i de l'inici del 165.

f³: Girona, Arxiu Capitular, fragment 16. Bifoli de la primera meitat del segle xv. Conté els capítols 315 (acèfal) – 318 (falta el final) i 335 (acèfal) – 338 (falta el final).

f⁴: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 9300/1. Bifoli de la primera meitat del segle xv i del domini del català oriental. Transcriu un fragment del capítol 285, acèfal, fins a l'inici del 286; després reproduïx el capítol 295, també acèfal, fins a l'inici del 296.

f⁵: Vic, Biblioteca Episcopal, ms. 235, f. 141r. Manuscrit miscellani copiat entre el 1470 i 1475 i d'origen vigatà. Trasllada un fragment dels caps. 270 i 271.

f⁶: Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 80, f. 88ra-100v. Fragment de la segona meitat del segle xv. Difon els caps. 322-329, coneguts com a «Tractat de confessió».

optat per anomenar-les f¹, f², f³, f⁴, f⁵ i f⁶ respectivament. Actualment estic preparant un estudi d'aquests testimonis.

El llibre ben aviat traspasà fronteres i fou objecte d'una traducció al castellà, conservada de forma completa en set manuscrits, així com també en diverses còpies fragmentàries. L'obra feu tanta fortuna que va influir enormement en la Castella reformista del segle xv. Posteriorment, l'any 1542, se'n va fer una versió adaptada i amplificada, en llengua castellana, intitulada *Carro de las donas* (Clausell 2007a: 11).

2. Estat de la qüestió sobre la tradició textual

Malgrat que el *Llibre de les dones* forma part de la triada d'obres més difoses de Francesc Eiximenis, la seva filiació textual ha estat poc estudiada. Els treballs publicats fins fa poc s'ocupaven, bàsicament, de la tradició textual castellana, però aquests estudis tampoc eren gaire detallats. Actualment, però, Laura Baldacchino està estudiant en profunditat la filiació dels manuscrits del *Libro de las donas* i n'està preparant una edició crítica a la seva tesi doctoral *Étude et édition complète du «Libro de las donas», traduction castillane du «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis*.³

El primer que s'ocupà de la qüestió fou Jaume Massó i Torrents a inicis de la primera dècada del segle xx. Va suggerir l'existència de dues traduccions castellanques independents: «La una ens la deuen presentar AH; l'altra, que no conté-ls primers tractats, la coneixem per J i per K» (Massó 1991 [1909-1910]: 107).

Anys més tard, Andreu Ivars (1933: 428) es va oposar a aquesta tesi i va defensar l'existència d'una única traducció. L'erudit va justificar la seva afirmació a través d'un error comú que es troba en els sis exemplars que contenen la dedicatòria del llibre: tots ofereixen l'obra a *doña Sancha Ramírez de Arenós* en lloc de *doña Sancha Ximenis d'Arenós*. Aquest canvi de *Ximenis* per *Ramírez* prova que tots els testimonis castellans provenen d'un arquetip comú. El mateix Ivars (1933: 427-431) també va agrupar els manuscrits castellans basant-se en afinitats textuales i lingüístiques: per

3. Voldria agrair a Laura Baldacchino la seva disponibilitat per a debatre sobre la traducció castellana, així com també la seva generositat a l'hora de deixar-me consultar la seva tesi doctoral *in fieri*. Per a l'estudi textual dels testimonis castellans, remeto a la seva tesi un cop l'hagi acabat.

una banda, formarien grup els manuscrits *AD*; per l'altra, els testimonis *BK*, i, finalment, *CL*.

Els següents esments els hem d'anar a buscar una cinquantena d'anys més tard, ja que la Guerra Civil espanyola i la posterior dictadura franquista suposaren la interrupció dels estudis eiximenians. D'aquesta manera, fins al 1981 no va sortir a la llum l'única edició crítica que tenim actualment de l'obra sencera, a càrrec de Frank Naccarato i sota la supervisió de Joan Coromines.

En la introducció a l'edició, Curt Wittlin (1981: xxxv) feu una primera i breu aproximació a la tradició textual catalana. L'erudit explicava que l'edició de Naccarato és la transcripció «rigorosament literal» del manuscrit *A*, amb algunes esmenes dels testimonis *B*, *Cb* (Collbató) i l'incunable *i*. Wittlin hi justificava la tria del text base de l'edició i argumentava per què no s'havien tingut en compte tots els exemplars conservats de l'obra: «Tenint en compte la indiscutible excel·lència del manuscrit *A*, no cal lamentar que l'aparat crític no reculli sistemàticament les variants dels altres manuscrits.» Més avall declarava en una nota a peu de pàgina que el testimoni *B* pertany a una altra branca diferent d'*A*, més difosa, però més defectuosa:

El manuscrit *B* —d'una branca de l'arbre genealògic dels manuscrits de *Lo libre de les dones* menys bona, sembla, però més divulgada que el manuscrit *A*— fou consultat per Naccarato en els casos on *A* i l'edició *I* «presentaven alguna dificultat.
(Wittlin 1981: xxxv)

Pel que fa al fragment de Collbató (*Cb*), Wittlin afirmava que el copista era rossellonès, «treballant sobre un text força emparentat amb el manuscrit *A*» (1981: xxxiv). Finalment, declarava que l'incunable de Rosembach presenta un text molt alterat i deturpat, molt allunyat del que devia ser l'original d'Eiximenis:

A cent anys de l'original, no sorprèn que el text hagi sortit alterat, i en prou llocs deturpat. L'editor, sense pretensions de crític textual o literari, volia posar a la venda, ràpidament, un llibre de lectura fàcil i agradable. Els canvis ortogràfics i lexicals introduïts són els mateixos que podem observar en tantes altres edicions de textos catalans medievals.
(Wittlin 1981: xxxv–xxxvi)

Una segona aproximació a la tradició textual del *Llibre de les dones* la va fer el mateix Wittlin, un parell d'anys més tard, en el seu article «La primera traducció castellana de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis» (1983: 39–59), on presentava una llista comentada dels set manuscrits castellans i en discutia la filiació. Oferia després algunes conclusions que havia extret de la comparació del manuscrit *A* castellà amb l'*A* català. També els comparava des del punt de vista del lèxic i afegia una llista de catalanismes. Segons Wittlin (1983: 44), els testimonis castellans *BCKL* formen família, i dins d'aquest grup *CL* mostren afinitats particulars. Més endavant assenyalava (1983: 45) que la traducció castellana comparteix moltes variants amb el manuscrit *B* i que l'incunable de Rosembach també pertanyia a aquesta mateixa família.

Dues dècades més tard, Carme Clausell va tornar a abordar el tema en el seu article «La tradició textual del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis O.F.M.» (2007b: 201–212), on intentava esbrinar l'origen textual dels manuscrits del *Libro de las donas*. Per fer-ho, va collacionar 120 llocs crítics del darrer tractat de l'obra, el de dones religioses, i els va contrastar amb els respectius llocs de la tradició catalana. Clausell (2007b: 202) va arribar a la conclusió que la tradició textual castellana del *Libro de las donas* es divideix en dues branques: α_1 , formada pels testimonis A_1 , D_1 , J_1 , exemplars que presenten un estadi de llengua orientalitzant que representaria la difusió d'aquesta obra per terres no catalanoparlants de l'antiga Corona d'Aragó; i β_1 , integrada pels manuscrits B_1 , K_1 , C_1 i L_1 , que presenten un estadi de llengua plenament castellana. Observava que sovint la tradició catalana llegeix uniformement, mentre que la tradició castellana presenta divergències entre les dues branques, la castellana pròpiament dita i l'orientalitzant. Afirmava que d'altres vegades hi ha coincidències entre el comportament ecdòtic de les dues famílies castelleses i alguns manuscrits catalans. Per exemple, apuntava que el testimoni B_1 de la família castellanitzant té moltes similituds amb el manuscrit *A* de la tradició catalana i que sempre que B_1 llegeix contra A_1 , s'acosta a la lectura del manuscrit *A* català (2007b: 203–207).

En darrer lloc, assenyalava algunes tendències del comportament ecdòtic de la tradició textual catalana. Declarava que, per norma general, destaquen dos grups: d'una banda, els testimonis *ACHJi*, i de l'altra, *BFG* (Clausell 2007b: 210).

En aquest article comprovaré si les agrupacions de testimonis que distingia Clausell es mantenen en els primers cent capítols del *Llibre de les dones* o si, per contra, hi ha canvis. Els resultats, però, no els considero de cap manera definitius, ja que de moment només ha estat font d'estudi una quarta part de l'obra i fins que no s'hagi realitzat una collació exhaustiva de tot el llibre, no se'n podran tenir més certeses.

• 3. Hipòtesi de treball i metodologia

La hipòtesi de partida, doncs, són les observacions de Clausell (2007b) sobre la tradició catalana contingudes al final del seu article. Pel que fa a la metodologia, han estat collacionats els set testimonis catalans que transmeten l'obra íntegrament i han estat descartats els testimonis fragmentaris perquè tots difonen passatges de la darrera part de l'obra, el «Tractat de religioses» (caps. 101–396), que no ha estat objecte d'estudi. A través de l'anàlisi dels errors comuns conjuntius, que he confirmat posteriorment amb l'estudi de les variants adiafores i de les lliçons equipolents, s'han fet evidents les relacions de parentesc dels testimonis, la qual cosa també m'ha permès escollir el testimoni *A* com a text base, en la mateixa línia que Naccarato.

En alguns passatges també he consultat les lectures dels testimonis castellans que presenten el text dels primers cent capítols i l'edició del *Carro de las donas* de Carme Clausell (2007a) per tal d'acabar de fixar la lectura bona o la lectura de l'arquetip. Per distingir-los dels testimonis catalans, els manuscrits castellans són citats segons la nomenclatura emprada per Carme Clausell (2007b), que afegeix el subíndex 1 a les sigles que tradicionalment els identifiquen. Recordem breument quins són aquests testimonis i la seva datació:

*A*₁: Madrid, Biblioteca Nacional de Espanya, ms. 12731 (darrer terç del segle xv).

*B*₁: Madrid, Biblioteca Nacional de Espanya, ms. 6228 (finals del segle xv).

*C*₁: Salamanca, Biblioteca General Històrica, ms. 386 (darrer quart del segle xv).

*D*₁: El Escorial, Real Biblioteca del Monestir de San Lorenzo de El Escorial, ms. h-III-14 (darrer quart del segle xv).

*K*₁: Madrid, Biblioteca Nacional de Espanya, ms. 10156 (1 d'abril de 1473).

*L*₁: Madrid, Biblioteca Històrica Marqués de Valdecilla de la Universitat Complutense, ms. 153 (darrer terç del segle xv).

*O*₁: Oviedo, Biblioteca Universitària, ms. 498 (primera meitat del segle xv).⁴

No he consultat el manuscrit castellà *J*₁ (El Escorial, Real Biblioteca del Monestir de San Lorenzo de El Escorial, ms. h-III-20, d'abans de 1448) perquè és fragmentari i no conté els capítols analitzats aquí. A més a més, he extret les lliçons dels manuscrits *O*₁ i *C*₁ de la tesi doctoral *in fieri* de Laura Baldacchino. Finalment, he fet una proposta provisional d'*stemma codicum* per a la tradició catalana.

• 4. Anàlisi ecdòtica dels capítols 1–100

4.1. Errors d'arquetipus (X)

Sovint tots els testimonis de la tradició catalana del *Llibre de les dones* comparteixen errors comuns conjuntius, de manera que tots deriven d'un ascendent comú (X). Vegem-ne dos exemples:

[Cap. 15] Ítem Boeci, en lo libre *De escolàstica diciplina*, recompta del fill de *Lucreci*, lo qual ere nodrit en vicis de la gola, e ab vils fembres e ab males compayies, per les quals comès crim per què fos sentenciat a mort. E ans que morís demanà al pare que-l besàs. E besant lo fill al pare, lo fill donà tan gran mos ab les dens sobre lo nas, que lo nas li partí pel mig *i*
→ *Lucreci ABFGHJ*

En aquest passatge tots els testimonis presenten una lliçó errònia, *Lucreci*, però l'incunabile l'esmena consultant la font, que és el capítol 2 del *De disciplina scholarum* del Pseudo-Boeci:

4. Aquest exemplar no consta en el treball de Clausell ni en els estudis anteriors sobre la tradició textual castellana, però he afegit el subíndex 1 per homogeneïtzar les sigles dels testimonis.

«Contumelioso coitus appetitu sanguineum *Lucretii filium* [...] Cruci ergo adductus eumdem ad se venire lacrymis compellebat, osculumque voce querula petebat. Pietatis autem motio ad filii petitionem patrem erexit, erectique filius nasum morsu secuit acutissimo» (PL 64, 1227). També ho fan el *Carro de las donas* (Clausell 2007a: 180) i els manuscrits castellans: *del fijo de Lucreçi A_i*, *del fijo de Lucreçia D_iO_i*, *del fijo de Lucreçio B_iK_i*, *del fijo de Uraçreçios C_i*, *del fijo de Bacreçios L_i*, la qual cosa reforça que es tracta d'un error d'arquetip.⁵

[Cap. 15] Per ma ffe, pare, si no fos per dar *de[s]honor* a la mia mare, qui és cara e bona, si e-l món és, yo no confessara a vós per pare, ne per senyor, ne per amich *em*.

→ dehonor A honor BFGH*i*

Tots els manuscrits, tant els catalans com els castellans, llegeixen la lliçó errònia *honor* (*honor A_iD_iO_i*, *honra B_iC_iK_iL_i*), que prové de l'arquetip. El testimoni A esmena per *dehonor*, on la *s* ha caigut. El *Carro de las donas* llegeix *honrra* com la resta d'exemplars, però s'adona que el segment no acaba de fer sentit i l'esmena de la següent manera: «Por mi fee, padre, que si no fuesse por dar honrra a mi padre, que es mandamiento de Dios, yo no os confessaría por mi padre» (Clausell 2007a: 181).

Reforça l'existència d'un arquetip comú la següent lliçó equipolent:

[Endreça] E jatsia que d'aquesta matèria ajen los damunt dits tractat larguament, emperò, aytant com he pogut e sabut, he compreses lurs dits *en breutat* per esquivar enug a aquells qui açi ligan BFGH*J*

→ en breu tractat A en brevitat *i*

L'incunable esmena sobre la lliçó en *breutat* i A fa una trivialització sobre la mateixa lliçó, que no acaba d'entendre. Malgrat que aquesta forma

5. No es pot descartar, però, que l'arquetip de la traducció, en lloc de consultar el lloc de la citació, prengué com a model un exemplar català que podria ser més proper a l'original que l'arquetip de la tradició catalana, perquè en els capítols analitzats he detectat alguns casos en què l'arquetip català conté lectures errònies i els manuscrits castellans llegeixen la lliçó correcta. No obstant això, són casos poc clars, perquè es tracta de citacions i d'errors fàcilment esmenables. Fins que no s'hagi fet una collació exhaustiva de la traducció castellana no se'n podran tenir més certeses.

no és recollida ni al *DECLC* ni al *DCVB*, devia existir en català medieval, perquè està documentada en un text de 1329, el *Saqueig de Sasser*, editat per Joaquim Miret i Sans (1908: 445). També es troba en l'*Espill del Pecador*, traducció catalana de l'*Speculum Peccatoris*, obra atribuïda a Antoni Canals (Casanova 2003: 92, 93 i 96). De totes maneres no es pot descartar que, en realitat, la forma correcta sigui “en brevitat”, i que la *i* hagi caigut. Els manuscrits castellans *A_iB_iC_iD_iK_iL_i* fan una trivialització, *en breve*, sobre una lliçó que no entenen, la qual cosa reforça que tots tenien davant un model que llegia “en breutat”. El testimoni *O_i* és l'únic que no llegeix aquesta lliçó perquè li falta l'endreça.

4.2. La branca α. Errors comuns conjuntius d'*AJi*

Els testimonis *AJi* comparteixen amb freqüència diferents errors comuns conjuntius, de manera que s'han d'agrupar sota un mateix subarquetip (α). Vegem tres llocs crítics que ho demostren:

[Cap. 11] Ítem, so diu, que per tal cant no ach paor de les menaças de Déu, e per tal procurà a ssi e a totes les dones següens dolors e affans prou, per tal li estech dat en pena a *ella e a sses filles següents* que infantàs sos infants ab dolor BFGH

→ *om. AJi*

Els testimonis *AJi* tenen una omisió probablement provocada per la proximitat d'un segment molt semblant: *a ssi e a totes les dones següens*. La tradició castellana, en aquest passatge, convergeix amb la lectura de la branca β, la qual cosa reforça que la lliçó presentada per α és errònia i la lliçó de β és la que devia portar l'arquetipus (*a ella e a sus fijas que pariesen A_iB_iD_iL_i*, *a ssi e a todas las mugeres que despues vinieron que pariesen C_iK_i*, *a sy e a todas las mugeres siguientes dolores O_i*). També el *Carro de las donas* presenta una lectura molt acostada a β i als testimonis castellans: «le fue dado en pena a *ella y a todas las mugeres que han sucedido después* que paran con dolor [...]» (Clausell 2007a: 161).⁶

6. Encara que alguns llocs crítics semblen apuntar a la possibilitat que la traducció pugui derivar de la branca β, no he localitzat cap cas d'error significatiu entre β i la tradició castellana en els primers cent capítols, de manera que l'arquetip de la traducció probablement no té el seu origen en aquesta família. Cal tenir en compte, però, que

[Cap. 19] Per rahó d'açò conseylava monsenyer sent Jerònim a aquella santa verge Eustochium de pensar sovín en l'altea e preciositat de l'estament virginal; e con Jhesucrist l'aportà del cel als hòmens (...) Per raó d'açò *encauta e consella* a pare e a mare de dona verge que-s deuen fort guardar que, si veen que la verge és ab ferm propòsit de servar virginitat per amor de Jhesucrist, que no lo y desconseyllen per res *BFGH*

→ encara aconseylla *A* consella *J*
encara consell *i*

Els testimonis *BFGH* mantenen el verb *encautar*, mentre que els de α fan una trivialització: *encara*. *J* opta per ometre'l. Els manuscrits castellans de la branca orientalitzant presenten un doblet de verbs semblant al dels exemplars *BFGH* (*amonesta e aconseja* *A*, *amonesta e conseja* *D₁O₁*). Eiximenis emprà aquest verb en altres passatges de les seves obres, com ara en el capítol 268 del *Dotzè*: «deuen los combatens *encautar-se* ab temps de açò, ço és si llurs enemichs menen carros o no» (2000: 33); en el capítol 96 del *Segon*: «E açò és de què-ns *encauta* monsenyer sent Ambròs en I seu sermó» (cf. Martí en premsa); o bé en el capítol 806 del *Terc*: «E a aquesta ira ve bé la paraula del Salmista damunt allegada, qui *encauta* l'om a no peccar» (cf. Renedo, edició de treball). Tot això apunta que la lliçó de β és la correcta i la que devia portar l'arquetip.

[Cap. 40] Philon axí mateix diu, *Sapiencie, tercio*, que fills de adulteri a la fi venen a no res; *ne t'abellesca aperença llur*, car a la fi tot ne va en vent *BFGH*

→ ne en bella parença *AJ* ne-t fius en bella esperança *i*

Tant *A* com *J* com l'incunable tenen davant la mateixa lliçó errònia: “ne en bella parença”, però l'incunable intenta corregir-la i en resulta una altra lliçó que tampoc fa sentit: “ne-t fius en bella esperança”.

Finalment vegem una variant formal que s'adiu, en una variant equipollent, a l'agrupació dels testimonis *AJi* contra els altres manuscrits:

[Cap. 27] diu axí, ço és que per lurs *cimbells* e ornaments lleugerament e tost giten los hòmens flachs a tterra *AJi*

→ enballjments *BFGH*

aquesta hipòtesi només es podrà validar quan tinguem la collació completa del *Libro de las donas* i es pugui afirmar sense dubtes que la traducció no depèn de la branca β .

Cal dir que aquests errors comuns dels testimonis *AJi* serveixen com a errors separatius dels testimonis de l'altra branca.

4.2.1. Errors comuns conjuntius de *Ji*

Dins de la branca α destaca un altre grup, constituït pels dos testimonis més tardans, *J* i l'incunable, que també comparteixen diferents errors. S'ha de suposar, doncs, que tenen un antecedent comú (ϵ). Els següents exemples ho demostren:

[Cap. 44] Recompta *Plutarcus* que en Dalmàcia solia ésser costuma que tots anys les dones assenyaldes, e ja de dies, prenien llicència dels marits, a temps cert de l'any, que almeys estiguessen per un mes separades d'ells, ab altres dones qui vivien religiosament per les muntanyes en cases honestes. E aquí donàvan-se a contemplació *GH*

→ Pulurcartus *B* Plutartus *F* Policratus *Ji*

En aquest passatge, els exemplars *Ji* citen Joan de Salisbury, conegut per la seva obra com a *Policratus* o *Policraticus*, en lloc de citar Plutarc. No he pogut localitzar el lloc de la citació en l'obra de cap dels dos escriptors, però probablement la lliçó de l'arquetip és Plutarc, autor que va escriure algunes obres morals sobre fets i costums de dones il·lustres de l'antiguitat, com ara els *Mèrits de les dones*, les *Màximes de les dones espartanes*, a més de diferents passatges de les *Vides paraleles*. Tenint en compte això, és probable que, o bé el mateix Eiximenis, autor de l'original, s'inventés l'anècdota de les dones de Dalmàcia i que l'atribuís a Plutarc, o bé que el franciscà manllevés aquest exemple d'un altre autor i que cités erròniament l'historiador grec. Sigui com sigui, observem clarament que tant *J* com l'incunable presenten la mateixa lectura.⁷

7. També ho fan els testimonis castellans, de manera que no es pot descartar que el traductor tingués com a model ϵ o un altre exemplar situat entre *J* i l'incunable, o bé que l'arquetip castellà derivés d'una branca perduda i que es donés una contaminació amb algun testimoni proper a ϵ . Alguns casos detectats reforcen aquesta conjectura, si bé en molts llocs la tradició castellana només coincideix amb l'incunable, en lloc de fer-ho amb els dos exemplars de ϵ . Per exemple, cf. el cap. 21: «Engania, filla del rey de *Oclàndia*» (*Otelladia i*, *Otellavia A₁O₁*, *Otollavia D₁*, *Otellada B₁*, *Otiellada C₁*, *Otelladia K₁*, *Otriladia L₁*), o el cap. 40: «car estan ab la mare o ab estranys, o aquí on negú no-s cura d'ells» (o ab qui-s vol *i*, o con quien se quiere *A₁D₁O₁*, o con otros qualesquier *B₁C₁K₁L₁*).

[Cap. 45] emperò tostemps vedava a sos infans que no pressen vengança de les concubines de lur pare, que ells volien matar, e-ls deya que *no-s torbassen dels enugs* que lur pare li faÿa, e u apagàs tot axí con podia *ABFGH*

→ ne-ls descobria los enugs *J* ne-ls descobrís llurs anuigs *i*

Tant *J* com l'incunable llegeixen el verb *descobrir* en lloc de *torbar*, amb la qual cosa la lliçó que presenten no acaba de fer sentit. L'incunable intenta esmenar l'error, però no ho fa satisfactòriament.

[Cap. 50] no escaparan *al fort juý de Déu; car* per aquest tan gran, e tan cruel e tan foll mercat, lo qual ells no poden fer, los està appareylada en cors e en ànima tal sentència e vengança divinal que més los valguera jamés no aguessen ahuda honor e-l món *ABFGH*

→ ne *Ji*

Els exemplars *Ji* simplifiquen el segment *al fort juý de Déu; car* per la conjunció disjuntiva *ne* i en resulta una lliçó errònia.

La següent variant formal contribueix a refermar el vincle que uneix aquests dos exemplars. En aquest cas, tant *J* com *i* afegeixen la conjunció *mentre* i ometen el pronom personal femení de tercera persona:

[Cap. 46] E un jorn, *con ella-s truffàs axí* de son marit *A*

→ com ella se trufas *B* com ella truffas *FGH* mentres trufas axi *Ji*

D'altra banda, els errors comuns d'aquests dos testimonis es poden contemplar també com a errors separatius d'*A*.

4.3. La branca β . Errors comuns conjuntius de *BFGH*

Sovint els testimonis *BFGH* també comparteixen errors comuns, de manera que necessàriament estan units sota un mateix subarquetip (β). Aquesta família és més activa que α i el nombre d'errors comuns conjuntius és superior. Per tant, no és aconsellable emprar cap dels seus manuscrits com a text base per a una edició. Heus aquí alguns exemples:

[Cap. 11] jamés príncep ne regent pobla en negun consyell del món *gosàs apellar* fembra *AJi*

→ no guos estar *BFG* no hagués *H*

BFG utilitzen una forma verbal inapropiada. *H* duu a terme una trivialització sobre la lliçó transmesa per aquests tres manuscrits.

[Cap. 29] e per tal la amor primerament encarnada tanta de senyoria pren e-l cor de l'hom que jamés no n'hix fins que lo cor mor e *fall* per mort *AJi*

→ mor *BFGH*

En aquest cas, els testimonis *BFGH* repeteixen la forma verbal *mor* després de la conjunció copulativa.

[Cap. 39] dona gran infàmia a ssi meteys e als seus, ensenyant que és hom *incontinent* e adultre *AJi*

→ inconvenient *BFGH*

Els testimonis *BFGH* no acaben d'entendre el mot *incontinent* i trivialitzen en *inconvenient*.

La següent innovació serveix com a comprovació d'aquesta branca:

[Cap. 8] e en dolor parí d'aquí avant sos fills; e ab molta *suor* e trebayll avià sa vida *AJi*

→ dolor *BFGH*

Els errors comuns conjuntius que comparteixen els testimonis de β es poden interpretar com a errors separatius dels testimonis de la branca α .

4.3.1. Errors comuns conjuntius de γ (*BFG*)

Dins de la mateixa branca β , els testimonis *BFG* freqüentment també estan units per diversos errors comuns significatius; per tant, aquests tres manuscrits posseeixen un antecedent que els lliga (γ). Vegem-ne uns quants casos:

[Cap. 21] Dona, encara, entendre als hòmens que vol ésser amada, e cortejada e *tenguda* per bella *AHJi*

→ om. *BFG*

Aquí trobem un cas d'omissió que es pot considerar un error significatiu perquè el segment on es troba queda mancat de sentit. Cal dir que aquests tres testimonis comparteixen nombroses omissions, de manera que la redundància d'aquest tipus d'error també dona més solidesa al grup.

[Cap. 32] Aprés ells *posaràs* tot quant has, ne t'ho prearan res; ells seran rics e plens de ço del teu, e tu viuràs en pobrea *AHJi*

→ posseiran *BFG*

Els testimonis *BFG* no entenen el sentit del verb *posar* en aquest passatge i opten per fer una banalització: *posseiran*.

El fet que tant el *Carro de las donas* com els testimonis castellans llegeixin el verb *poner* reforça que la lliçó presentada per *BFG* és errònia: *poner los has en estado e dar les has todo quanto tienes* A_p ; *poner los as en estado e dar les as todo quanto as* D_1O_p ; *poner los has en estado e dar les has quanto tienes* $B_1C_1K_1L_p$; *E poner-los-has en el mayor estado que pudieres* (*Carro de las donas*, Clausell 2007a: 288).⁸

[Cap. 51] Deman-te, ¿de qual autoritat has dada la major pena al peccat no major que tot altre, com *digua la ley divinal e natural* que seguons la colpa sia la pena?
AHi

→ la ley diujnal e natural dien *J* digua lo Rey diujnal e natural *BFG*

En aquest passatge, els testimonis *BFG* cauen en un error evident.

Els errors comuns d'aquests tres testimonis també són útils com a separatius d'*H*. D'altra banda, *BFG* comparteixen lliçons equipol·lents com la següent:

[Cap. 16] car aquesta és una de les grans legees e mals senyals en infanta o en donzella: que li sàpia bo lo beure, e que a vegades sia bé, o *encara un poch*, embriagua *AJ*

→ *encara i poch H* e un poch *i* torbada *encara un poch BFG*

Els manuscrits *BFG* afegeixen l'adjectiu *torbada*, addició que ja devia tenir l'antecedent comú que els uneix.

4.3.2. Errors comuns conjuntius de δ (*FG*)

Així mateix, dins de la branca β , els manuscrits més tardans, *FG*, amb freqüència comparteixen

8. Cal notar també que els manuscrits castellans afegeixen el segment *los has en estado e dar les*, que no es troba en la tradició catalana, addició que probablement té el seu origen en l'arquetip de la traducció. Tanmateix no es pot excloure que aquesta omisió sigui un error de l'arquetip català i que el traductor treballi amb un exemplar més acostat a l'original, com ja ha estat apuntat a la nota 5. Totes les dades exposades sobre la connexió entre la tradició castellana i la catalana s'hauran de verificar un cop Laura Baldacchino hagi acabat la seva anàlisi. Aquí, de moment, només són presentades a tall d'hipòtesi.

errors comuns conjuntius significatius, de manera que també tenen un antecedent comú que els uneix, el subarquetip δ . Aquí en tenim tres exemples:

[Cap. 2] donà a la dona verguonya en la carn molt més que a l'hom en esta part, e açò per *preservar* si metexa de tota viltat *AJi*

→ reservar *B* separar *H* esquivar *FG*

Podem observar un cas de difracció: el subarquetipus β probablement llegia la lliçó errònia *reservar*. *B* és l'únic testimoni d'aquesta branca que conserva aquesta lliçó, i els altres intenten esmenar aquest error. *FG* presenten la correcció *esquivar*, que prové del subarquetipus δ que comparteixen. *H*, per la seva banda, també introdueix una altra correcció que és un error singular, *separar* i tampoc acaba de fer sentit.

[Cap. 12] car d'aquí és venguda la altea e *sublimitat de humilitat*, e paciència *AHJi*

→ la sublimitat de *B* subtilitat sublimitat e *F* subtilitat sublimitat de *G*

En aquest segment els testimonis *FG* presenten un doblat de mots semblants que podria tenir el seu origen en una correcció del copista de δ anotada al costat del lloc crític.

[Cap. 93] E per habundant que sia *lo convit*, si la dona fa cara trista, tot lo convit és suylat *ABHi*

→ lo convit si e la dona fa la cara *J* la dona effa cara *FG*

Tant *F* com *G* ometen el segment *lo convit*, si i afegeixen la conjunció copulativa *e* davant del verb *fer*, amb la qual cosa en resulta una lliçó errònia.

Finalment, vegem un exemple de variant adifora que reforça l'agrupació *FG*:

[Cap. 54] si los marits vos o consenten, ells vos fan *males*, ne-s poden de tots punts de vosaltres clamar *ABHJi*

→ males obres effan avosaltres males *FG*

En aquest passatge els dos testimonis afegeixen el segment *obres e ffan a vosaltres males*, lliçó que prové d'un model comú.

Aquests errors comuns de *FG* es poden considerar, des d'una altra òptica, com a separatius de *B* i de *H*, els altres dos testimonis de la branca β .

4.4. Contaminacions

4.4.1. $\beta > i$

L'incunable, malgrat agrupar-se, en general, amb la família α , freqüentment comparteix errors comuns significatius amb els quatre exemplars que conformen la branca β . Cal suposar, doncs, que rep contaminació del subarquetipus β . Els capítols més afectats són els que van del 43 al 90. Els exemples següents ho provenen:

[Cap. 67] car aquests tocaments són senyals de bona caritat e amor entre aquells qui han la *consciència* bona, e con un hom per aytal entenció santa e bona *AJ*
→ intenció *BFGHi*

En aquest passatge, veiem clarament que l'incunable s'allunya de la lliçó de α , que no li acaba de fer el pes perquè a continuació apareix la forma *aytal entenció*. Els manuscrits castellans coincideixen amb la lectura de α , la qual cosa apunta que aquesta era la lliçó de l'arquetipus: *consciencia A₁B₁C₁D₁K₁L₁O₁*.

[Cap. 70] car aquí feu lo primer miracle que hanc feu —ço és faent vi d'aygue— donant a entendre que per lo *sant sacrament* del matrimoni la *viltat* carnal se fa preciosa *AJ*
→ la virtut ... la libertat *BFGH* la virtut ...
libertat *i*

En el primer cas, els testimonis de la branca β (*BFGH*) i l'incunable presenten el sintagma nominal *la virtut*, que en aquest passatge s'ha d'interpretar com 'la força' o 'la potència' del matrimoni, lectura que, tot i que es podria considerar com a lliçó equipollent, resulta una mica estranya i encaixa menys que la lectura presentada per α (*AJ*), *lo sant sacrament*. El fet que tots els testimonis castellans llegeixin *el sancto sacramento* reforça que la lectura de α és la que s'ha d'editar. En el segon cas, trobem una lliçó clarament errònia: no té sentit que, amb el matrimoni, la llibertat de la carn es faci preciosa. L'incunable, tot i que omet l'article determinat, llegeix conjuntament amb els testimonis de β .

Hi ha casos en què l'existència d'aquesta contaminació és molt evident perquè l'incunable, veient que la lliçó de β no encaixa del tot, opta per fer un doblat emprant també la lliçó de α :

[Cap. 75] Aquesta amor —diu Víctor— se estén a açò que la dona vuyla de cor son marit *amar*, e ésser luyat de tot mal *A*
→ viure *BFGH om. J* amar e vulla viure be *i*

Finalment, vegem una lliçó equipollent que referma aquesta contaminació:

[Cap. 85] l'om gelós se tem de la *feeltat* de ssa muyller *AJ*
→ leyaltat *BFGHi*

En aquest exemple podem veure que l'incunable s'allunya de la lliçó de α i llegeix, al costat dels testimonis que conformen la branca β , el mot *leyaltat*.

Els errors comuns detectats entre β i l'incunable permeten separar aquest exemplar tant dels seus companys de branca, *AJ*, com també les dues famílies.

4.4.2. $B > i$

En altres ocasions, l'incunable comparteix errors comuns amb el manuscrit *B* de la branca β , de manera que es pot afirmar que rep la contaminació d'un exemplar proper a *B*. Aquest fet es pot apreciar, sobretot, entre els capítols 66 i 99. Vegem-ne uns quants casos:

[Cap. 31] Guarda la *destrucció* del món, e puys lo Diluvi, e après la *perdicció* de Troya *AFGHJ*
→ destruchcio *Bi*

La lliçó errònia que presenten *B* i l'incunable es tracta d'una repetició provocada per la proximitat del mot *destrucció* que la precedeix. Com a tal, però, també es podria tractar d'un error d'origen poligenètic.

[Cap. 66] e Quatretempres e dies sants e *feriats* per la santa Esgleya *AFGHJ*
→ ferjes *Bi*

En aquest segment, els dos testimonis contenen una *lectio faciliior*.

[Cap. 99] Attén encara a la subirana viuda, la Mare de Gràcia, e sia ella ta *maestra* e ta *conseylera*; e aprèn d'ella estar tancada *AFGH*
→ e sia eleta *mestra* e ta *conselera J* si ella te *ameestra* e te *consellera B* car ella te *amostrara* e *aconsellera i*

Aquí es pot observar que *B* presenta una forma verbal que és una lliçó errònia. L'incunable intenta corregir-la amb una altra forma verbal, fent el que sembla una banalització de la lliçó de *B*. El manuscrit *J* llegeix al costat dels testimonis *AFGH*, però canvia el pronom personal femení de tercera persona del singular per l'adjectiu *eleta*.

Heus aquí una variant formal que reforça aquesta direcció en la contaminació. En aquest cas es tracta de l'addició de la partícula “era” a la forma verbal, que es podria interpretar també com una banalització d'una lliçó no entesa:

[Cap. 3] Axí metexs posà aquell Carnotensis, en lo *Sermó del Ram*, que fembra qui, de luxúria *reptada*, no havia vergonya ne-s sentia, que no devia viure en lo món *AFGHJ*

→ era reptada *Bi*

Finalment, cal assenyalar que els errors comuns de *Bi* serveixen com a separatiu de α amb l'incunable, i també del testimoni *B* respecte els seus companys de branca, *FGH*.

➤ 5. Obstacles i inconvenients

Malgrat que els exemples analitzats assenyalen les tendències d'agrupació dels exemplars conservats del *Llibre de les dones*, la filiació dels testimonis no és, de cap manera, concloent. Primerament, com ja he anunciat a la part introductòria d'aquest article, la collació dels manuscrits només s'ha dut a terme en els primers cent capítols, que només constitueixen una quarta part del gruix total del llibre.

En segon lloc, com sol passar sovint en el camp de la crítica textual, he advertit pocs casos d'errors comuns conjuntius segurs i, en canvi, múltiples casos que podrien tenir una arrel poligenètica, és a dir, tot un conjunt d'errors que els diferents testimonis podrien haver comès independentment sense que hi hagués un model compartit al davant. Per solucionar aquest problema i per reforçar les tendències d'agrupació dels testimonis, he recorregut a errors comuns poc significatius o a variants formals que ajuden a confirmar el parentesc entre els diferents manuscrits. Amb aquest mateix objectiu, he decidit recórrer a les lliçons equipolents per tal de confirmar les tendències observades. Tot i que he pogut comprovar que, per norma general, es mantenen les

tendències de filiació, en el cas del manuscrit *H* he detectat algunes contaminacions puntuals. A fi de dilucidar-les he recorregut, en darrer terme, a comprovar les agrupacions per errors poligenètics, que, malgrat que no serveixen per filiar, sí que ens poden ajudar a destriar les direccions més significatives de les que no ho són tant.

Finalment he revisat els errors comuns i he valorat si es podien considerar a la vegada error separatiu per comprovar que cap exemplar no fos un *codex descriptus*. Per acomplir aquesta tasca també m'han estat útils l'elevat nombre d'errors i lliçons singulars que contenen tots els testimonis.

➤ 6. Conclusions

Les conclusions a les quals podem arribar després de l'anàlisi que hem presentat són les següents:

1. L'existència de diferents errors comuns conjuntius compartits per tots els exemplars del *Llibre de les dones* assenyalen que la tradició catalana de l'obra parteix d'un arquetip perdut (*X*).

2. Tal com evidencien nombrosos errors comuns conjuntius significatius, la tradició textual catalana del llibre es divideix en dues branques: α , representada pels exemplars *AJi*, i β , constituïda per *BFGH*.

3. Els exemplars més tardans de α (*J* i l'incunable *i*), presenten errors conjuntius entre ells, de manera que és possible que tinguin un antecedent comú, que he anomenat ϵ . La coincidència en un error comú dels testimonis de ϵ més el testimoni *A* dona consistència al subarquetip α .

4. D'altra banda, dins de β , els testimonis *BFG* comparteixen freqüentment errors comuns. Per tant, és convenient d'aplegar-los sota un mateix antecedent (γ).

5. El fet que *H* comparteixi nombrosos errors comuns amb γ dona més solidesa a la branca β .

6. Els exemplars més tardans del subarquetip γ , *FG*, també comparteixen errors conjuntius evidents, de manera que, per força, estan lligats entre ells per un antecedent comú, δ .

7. Quant a l'incunable, els resultats de l'anàlisi apunten al fet que sembla el resultat d'una contaminació entre elements de les branques α i β a l'hora de preparar l'exemplar d'impresió, o bé l'exemplar d'impresió ja estava contaminat, circumstància ja detectada en altres incunables de les obres de Francesc Eiximenis com ara el

Dotzè o el *Llibre dels àngels*. Per norma general, l'incunable segueix el mateix model que α (*A*), sobretot a l'inici de l'obra, però del capítol 43 al 90 pren com a model l'altra branca. En algunes ocasions també es serveix d'un exemplar proper a *B*, fet que s'ha pogut observar sobretot entre els capítols 66-99. Altres vegades, l'incunable combina les dues lectures divergents presentades per les dues branques i en resulta un doblat que conté les dues lliçons, la qual cosa demostra amb fermesa que hi ha contaminació.

8. Davant l'escassetat d'errors comuns significatius, l'estudi de les coincidències en diferents errors poligenètics m'ha permès reforçar les agrupacions d'errors comuns conjuntius i de variants adiafores ja esmentades.

9. Finalment, tenint en compte els errors separatius detectats, com ara diverses llacunes, així com també l'abundància d'errors i lliçons singulars de tots els testimonis, es pot afirmar que a la tradició catalana conservada del *Llibre de les dones* no hi ha cap còpia directa i, per tant, tots els exemplars s'han de tenir en compte a l'hora de confeccionar una edició crítica.

10. Malgrat les petites diferències que es poden observar, sobretot quant al testimoni *H*, els resultats obtinguts no es contradueixen amb la hipòtesi de partida. Recordem que Clausell (2007b: 210) divideix la tradició catalana en dues famílies: d'una banda, el grup *ACHJi*, i de l'altra, *BFG*. Es poden contemplar diverses possibilitats:

a) Que en els passatges analitzats per Clausell, els errors compartits pels testimonis *ACHJi* proveniguin de l'arquetip comú a tota la tradició i que γ els esmeni, o bé per conjectura, o bé pel context, passant aquestes lectures als seus descendents, els testimonis *BFG*.

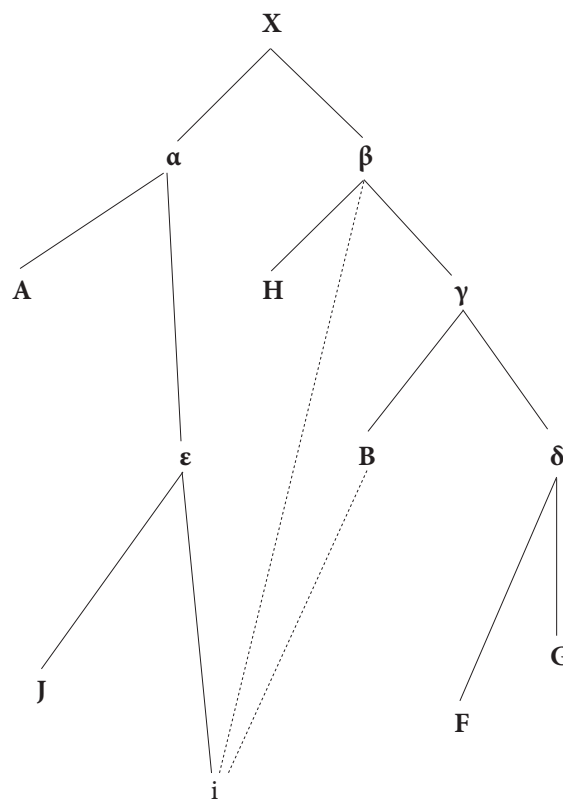
b) Que, en realitat, en els passatges de Clausell s'estigui donant una altra direcció en la contaminació: $\alpha > H$.

Finalment no es pot bandejar la possibilitat que en el *Llibre de les dones* s'estigui donant una «mobilitat dels arquetipus», fenomen que Renedo (1992), Martí & Guixeras (2003: 219-220) i Guixeras (2012) han suggerit per a obres extenses d'Eiximenis, com ara el *Terç* o el *Dotzè del Crestià*. En aquests llibres les agrupacions dels testimonis

fluctuen en diverses parts i s'han de bastir diferents *stemmes*. Segons Martí & Guixeras l'origen d'aquestes oscil·lacions s'hauria d'anar a buscar en el mateix procediment de còpia de les obres d'Eiximenis perquè sovint el volum de treball seria repartit entre diferents escriptors que s'encarregarien de reproduir diferents parts o blocs de text i cadascú hauria emprat models diferents. Encara que el *Llibre de les dones* és més breu que les obres esmentades, no hauria de sorprendre que també pogués patir aquest tipus de fluctuacions i que la filiació dels testimonis pogués variar respecte els primers cent capítols que han estat font d'estudi.

Esperem poder resoldre aquesta qüestió properament, quan s'hagi collacionat la resta de l'obra.

➤ 7. Proposta d'*stemma* per als capítols 1-100 del *Llibre de les dones*

➤ Referències bibliogràfiques

- ALTURO PERUCHO, Jesús, 2001: «Noves dades sobre la difusió de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis», *Quaderns de la Selva*, 13 (Estudis en honor de Josep M. Pons i Guri, 2), 255–264.
- BALDACCHINO, Laura, en preparació: *Étude et édition complète du «Libro de las donas», traduction castillane du «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis*, tesi doctoral dirigida per Carlos Heusch i Hélène Thieulin-Pardo, Sorbonne Université (CLEA)–École Normale Supérieure de Lyon (CIHAM).
- CASANOVA, Emili, 2003: «*L'Espill del Pecador*, traducció del *Speculum Peccatoris*, atribuïble a Antoni Canals», *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*, 8, 77–118.
- CLAUSELL NÁCHER, Carme, 2007a: *Carro de las donas. Valladolid, 1542. Adaptación del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis O. F. M. realizada por el P. Carmona O. F. M.*, Madrid, Fundación Universitaria Española–Universidad Pontificia de Salamanca, 2 vols.
- CLAUSELL NÁCHER, Carme, 2007b: «La tradició textual del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis O.F.M.», *Actes del Tretzè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 9-12 setembre del 2003)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, III, 201–212.
- DCVB: Antoni Maria ALCOVER, Francesc de BORJA MOLL, *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexical i etimològic de la llengua catalana. Obra iniciada per Antoni M. Alcover*, Palma de Mallorca, Moll, 1930–1961, 10 vols., <<http://dcvb.iecat.net/>> [31/07/2020].
- DECLC: Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 1980–2001, 10 vols.
- Dotzè: Francesc EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*: vol. I, 2, edició de treball de la Comissió Editora de les Obres de Francesc Eiximenis, Girona, Institut de Llengua i de Cultura Catalanes, Universitat de Girona, 2000.
- GUIXERAS, David, 2012: *Edició crítica i estudi del «Regiment de la cosa pública»*, tesi doctoral dirigida per Xavier Renedo Puig, Girona, Universitat de Girona, Departament de Filologia i Comunicació.
- IVARS, Andreu, 1933: «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna», *Archivo Ibero-Americano*, 36, 427–431.
- IZQUIERDO MOLINAS, Eva, 2019: *Edició crítica dels capítols 1–100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*, tesi doctoral dirigida per Xavier Renedo Puig i Sadurní Martí Castellà, Girona, Universitat de Girona, Departament de Filologia i Comunicació.
- MARTÍ CASTELLÀ, Sadurní, 2007: «La tradició llatina del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis», *Actes del II Colloqui Europeu d'Estudis Catalans (Besiers, febrer 2006)*, ed. Alexander Fidora i Eliseu Trenchs, Montpeller, Université de Montpellier III–Association Française des Catalanistes, I, 165–183.
- MARTÍ CASTELLÀ, Sadurní (ed.), en premsa: Francesc Eiximenis, *Segon llibre del Crestià*, Girona, Comissió Editora de les Obres de Francesc Eiximenis.
- MARTÍ, Sadurní; GUIXERAS, David, 2003: «Apunts sobre la tradició del *Dotzè del Crestià*», *Literatura i Cultura a la Corona d'Aragó (segles XIII–XV). Actes del III Colloqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga» (Universitat de Girona, 5-8 juliol 2000)*, ed. Lola Badia, Miriam Cabré, Sadurní Martí, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 211–223.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume, 1991 (1909-10): «Les obres de Francesc Eiximenis (1340?–1409?). Essai d'una bibliografia», *Studia bibliographica*, ed. Lola Badia, Xavier Renedo, Girona, Col·legi Universitari de Girona-Diputació de Girona, 45–172 [Reimpresió d'un treball publicat a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 3 (1909-10), 588–692].
- MIRET I SANS, Joaquim, 1908: «Saqueig de Sasser en 1329», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, any VIII, núm. 31, 429–447.
- NACCARATO, Frank (ed.), 1981: Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones*, dir. Joan Coromines, intr. Curt Wittlin, Barcelona, Curial, 2 vols.
- PL: *Patrologia cursus completus: Series Latina*, 221 vols., ed. Jacques-Paul Migne, 1844–1855.
- RENEO PUIG, Xavier, 2015: «*Lo Crestià*, una introducció», *Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context i l'obra d'un gran pensador català medieval. Actes de les jornades celebrades a Barcelona els dies 16 i 17 de desembre de 2009*, coord. Antoni Riera i Melis, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 189–231.
- RENEO PUIG, Xavier, 2011: «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 52 [Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas], 207–224.
- RENEO PUIG, Xavier, 1992: *Edició i estudi del «Tractat de luxúria» del Terç del Crestià de Francesc Eiximenis*, tesi doctoral dirigida per Lola Badia, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres.
- Terç: Francesc EIXIMENIS, *Terç del Crestià*, edició de treball de Xavier Renedo, Girona, Comissió Editora de les Obres de Francesc Eiximenis.
- WITTLIN, Curt Joseph, 1983: «La primera traducció castellana de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis», *Estudis de llengua i literatura catalanes, VI. Miscel·lània Pere Bohigas*, 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 39–60.